

Тема. Демографічні проблеми сучасності

Демографічна проблема – сукупність соціально-демографічних проблем сучасності, що зачіпають інтереси всього людства. Найважливіші проблеми народонаселення, які загрожують у край негативними наслідками: стрімке зростання населення, або демографічний вибух, у країнах, що розвиваються, і загроза депопуляції, або демографічна криза, в економічно розвинених країнах. До проблем народонаселення слід віднести також неконтрольовану урбанізацію в країнах, що розвиваються, кризу великих міст у деяких розвинених країнах, стихійну внутрішню й зовнішню міграцію, яка ускладнює політичні відносини між державами. 299 16.1. Сутність та основні тенденції розвитку демографічних процесів в сучасному світі

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ДЕМОГРАФІЇ – дослідження відтворювання населення, зміни у його чисельності, розміщення під впливом як природного руху (народжуваності, смертності), так і міграцій, переміщень.

Термін “демографія” було введено в середині XIX ст. французьким вченим А. Гийяром. Він походить від двох грецьких слів – “демос” – народ, та “графо” – пишу, що дослівно означав – народоописування. МАЛЬТУС Т (1766–1834) – сформулював “закон народонаселення”, що фіксує диспропорції між “швидкістю розмноження живих істот”, включаючи і людину, і кількістю їжі, одержуваної в процесі виробничо-господарської діяльності. Виявив реальні суперечності між ростом населення, особливо його найменш забезпечених верств населення, і можливостями продовольчого забезпечення в умовах ринкового господарства, що формується. СПЕНСЕР Г. (1820–1903) – англійський соціолог вказав на рівновагу в природі факторів, що сприяють як збереженню видів, так і їхній деградації. Вивів т.з. “органічну теорію”, яка виходить з того, що технічний прогрес створює передумови для звільнення “життєвих сил” людини, поліпшення умов його життєдіяльності; у результаті повинно відбуватися зниження рівня смертності, збільшення середньої тривалості життя. НОУТСТАЙН Ф. (1902–1983) – розробив у загальних рисах теорію демографічних змін, що зв'язала воедино зростання населення, економічний

розвиток і соціальний прогрес. Ця концепція, відома як теорія “демографічного переходу”, підрозділяє всі суспільства на три типи. Згідно з цією концепцією, для суспільств перехідного типу, що знаходяться на першому етапі демографічного розвитку, характерні високі показники народжуваності і смертності, зростання населення незначне, а то й зовсім відсутнє. У межах цього типу демографічного розвитку, що характеризується залежністю відтворення від зовнішніх факторів, 300 первісне суспільство пододало “риф” можливого вимирання, не допускаючи водночас надмірного зростання населення, не забезпеченого відповідними матеріальними умовами (необхідна кількість продовольства, енергії тощо). Такі суспільства привласнюючої економіки.

Друге принципове видозмінення демографічних процесів відбулося в період “неолітичної революції”, коли перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства (одомашнення диких тварин, штучне розведення злаків) забезпечив небувалий раніше приріст сільськогосподарської продукції. Нарешті, на третьому етапі світового демографічного розвитку, звично, датується серединою XX століття, у розвинутих країнах стала домінувати тенденція стагнації демографічного зросту. Загалом, для суспільств цього типу характерне приблизне урівнення показників народжуваності і смертності, за значно нижчих їхніх рівнів порівняно із суспільствами першого типу.

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ У СВІТІ. Протягом багатьох тисячоліть народонаселення світу росло надзвичайно повільно. Вважається, що до початку IV тисячоліття до н. е. воно становило близько 100 млн., до 1000 року н. е. ледь досягало 300 млн., а до 1500 року збільшилося до 425 млн. Такі темпи відповідають річному приросту максимум до 0,7% за рік. Починаючи з епохи Великих географічних відкриттів темпи зростання народонаселення помітно збільшились і наблизилися до 1 млрд. у 1830 році. Ще через 100 років (у 1930 році) воно становило 2 млрд., у 1960 році – 3 млрд., а у 2000 – 6 млрд. осіб. Середнє зростання чисельності наблизилося до лінійного із середнім значенням абсолютного приросту близько 85 млн. чоловік за рік. На 2000 рік загальний коефіцієнт народжуваності у світі становив до 24,6%, загальний коефіцієнт смертності – 9,8%, коефіцієнт природного приросту – 14,8%. Це означає, що в

середньому щохвилини на Землі з'являються 270 дітей, умирають 110 чоловік різного віку, населення світу збільшується загалом на 160 чоловік. Щодоби кількість землян зростає на 230 тисяч, що і становить 85 млн. осіб на рік. Прогноз на 2025 рік – більше 8 млрд. чол. За прогнозами учених Земля може прогодувати до 20 млрд. чол. 301 Більша частина (близько 80%) населення Земної кулі нині проживає в регіонах, що розвиваються, а менша – у розвинутих. Якщо у 1960 році населення Півночі і Півдня співвідносилось як 1:2,1 (відповідно у мільйонах осіб 950 і 2070), то у 2000 році вже 1:4 (відповідно 1270 і 4980). Тобто, відбувся колосальний зсув демографічного балансу на Південь. Ще рельєфніше виглядає народжуваність на Півночі і Півдні: відповідно 1:7,9 (у 1960 році було 1:4,4) на 2000 рік.

Соціально-демографічна ситуація в розвинутому і світі, що розвивається, носить діаметрально протилежний характер. Так, у розвинутих країнах після періоду високих темпів зростання чисельності населення (XIX століття) на початку 70-х років (XX століття) відповідні показники стабілізувалися на рівні 0,9% у рік. У 80-х роках у цілому фіксувалося зниження до 0,6%, що продовжувалося й у 90-х роках. Утім, і в розвинутому світі демографічна ситуація не настільки однозначна, як могло б здатися. В одних країнах (Австрія, Бельгія, Швеція й ін.) спостерігалось абсолютне зменшення чисельності населення; в інших, наприклад у США, зберігалися порівняно стійкі демографічні показники (близько 1,0%); для третіх (Австралія, Нова Зеландія) були характерні досить високі, як для промислових країн, темпи приросту населення (1,4%). Держави СНГ не є винятком з загальної демографічної ситуації на планеті. Так, за переписом населення у 1887 році у Російській імперії проживало 126,6 млн. чол. В канун Вітчизняної війни в 1940 році – 194 млн., у 1959 – 208,8 млн., через 20 років – 269,4 млн., в 1990 – 290 млн. чол. З цього видно, що за останні 100 років населення землі збільшилося у 15 разів. Демографічні процеси у сучасному світі йдуть бурхливо і їм не можна дати однозначну оцінку. Так, а 60-х років почався “демографічний вибух”. П'ятимільйонна мешканець планети з'явився на світ у 1987 році. Подвоєння населення сталося за 37 років.

Отже, світова демографічна статистика свідчить, що на початок тисячоліття переважна більшість населення розвинутого світу проживає в країнах, де зафіксований зменшуваний коефіцієнт приросту населення, і навпаки, у світі, що розвивається, зберігаються високі темпи приросту населення. Так, якщо в 50-х роках (до “демографічного вибуху”) щорічний приріст становив 1,3%, а наприкінці 60-х років (апогей “демографічного вибуху”) – 2,5%, то до середини 80-х років відповідні показники перевищували 2%.³⁰² Однак соціально-демографічна ситуація усередині світу, що розвивається, надзвичайно диференційована: на Африканському континенті темпи приросту населення становили в середині 80-х років 3%, у Латинській Америці – 2,2, а в Азії (без Японії) – 1,94%. Внесок різних країн і континентів у загальну картину зростання народонаселення різний. В абсолютній чисельності найбільший приріст дали великі азіатські країни – Китай, Індія, Індонезія; натомість найбільша швидкість зростання спостерігалася в Африці і Латинській Америці.

У деяких африканських країнах відносний приріст доходив до 4% у рік. У більшості значно розвинутих країн і регіонів (Західна Європа, Північна Америка) ситуація демографічного вибуху спостерігалася набагато раніше – у XIX столітті. Для багатьох з них нині характерний розвиток демографічного переходу до стабілізації чисельності населення. Підвищені темпи приросту населення в цих регіонах зумовлені пониженням рівня смертності, особливо дитячої, збільшенням тривалості життя при забезпеченні високої народженості.

ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА – сукупність програмних настанов, соціально-значимих цілей, рішень тих чи інших суб’єктів політичної діяльності, направленої на регулювання чисельності обумовлених соціальних спільностей людей, того чи іншого економічно-географічного регіону. Демографічна політика може мати ряд аспектів: вона може бути направленою на охорону стабільної чисельності народонаселення, на його ріст, чи на запобігання значного збільшення чисельності народонаселення. Демографічна політика, в зв’язку з цим, включає засоби, що стимулюють народжуваність тими чи іншими

соціально-економічними факторами, чи направлені на скорочення народжуваності.

РОЗВИНУТІ ДЕРЖАВИ в силу особливостей їх соціально-економічного розвитку раніше інших зіткнулися з рішенням демографічних проблем, викликаних, в першу чергу, тривалим падінням 305 народжуваності їх населення. Так, США займають одне з перших місць по наявності бездітних сімей. У скандинавських державах також відмічається падіння народжуваності. На кожну жінку в розвинутих державах припадає у середньому 1,9 дитини /нульовий приріст/, в той час як у 1970 році було 2,5 дитини. В Англії, Швеції, Норвегії, Фінляндії він дорівнює 0,2%. В Австрії, Данії, Італії цей коефіцієнт дорівнює 0. Тому саме в цих державах вперше було вироблено засоби, призначені подіяти на розвиток процесів народонаселення.

Паралельно з падінням народжуваності тут відбувалися глибокі соціальні зміни, в контексті яких переглядались минулі уявлення про демографічний розвиток. Сьогодні розвинуті держави розробляють політику соціальної адаптації, що визнається західними вченими найбільш перспективною формою демографічної політики. Ідея соціальної адаптації, тобто, пристосування до змін у демографічних тенденціях, має сьогодні багато прихильників у Німеччині, Нідерландах, Швеції. Соціально-економічні фактори, що впливають на рівень народжуваності, існують в багатьох державах. У розвитку системи таких заходів держави Західної Європи значно випереджають Північну Америку. В структурі соціально-економічних заходів найбільш розповсюджені допомоги та надбавки, а також податкові пільги, причому останні все більше уступають першість допомогам та надбавкам, список яких дуже різноманітний. До економічних засобів відносяться також різні непрямі пільги – транспортні, житлові тощо. Найбільш розповсюдженим засобом боротьби з падінням народжуваності, особливо в державах з розвинутою системою сімейного страхування, стало підвищення рівня матеріальної допомоги сім'ям. Але при цьому уряди, як правило, заперечують суцільно демографічні цілі, а мотивують цей крок чисто соціальними причинами. Для держав Західної Європи найбільш характерна система сімейних надбавок, що виплачуються по прогресивній шкалі, причому

об'єми їх досить значні. Не менш важливим засобом, спрямованим на подолання протиріч між материнством і домашньою зайнятістю жінки, є оплачувана відпустка за вагітністю та доглядом за дитиною. Так, у Франції та Швеції післяродова відпустка сплачується в розмірі 90\$ від річного заробітної плати. Однак, в Швеції це правило розповсюджується лише на першу половину відпускного післяродового періоду. У другій його половині жінка отримує фіксовану суму, що не залежить від її доходу. Найбільш тривала післяродова відпустка надається у Швеції – 26 тижнів, Австрії – 17, Фінляндії – 13 тижнів. Найменш тривала – в державах, що не реалізують офіційно демографічну політику, наприклад, у Великобританії, Бельгії та Нідерландах – 6 тижнів. В той же час у розвинутих державах відсутній єдиний погляд на наслідки низької народжуваності в сполученні з переважаючою у свідомості громадян установкою на невтручання держави в процес прийняття рішень. Однак, засоби впливу на демографічну поведінку закладені у комплексі конкретних законодавчих, економічних, соціальних інститутів та факторів, розвиток системи яких продовжується. Ряд учених визнає за потрібне засоби, які можна використовувати для впливу на поточний рівень народжуваності: можливість неповної трудової зайнятості жінки, гарантоване поновлення жінки на роботі, збільшення тривалості оплачуваних відпусток та інші.

ДЕРЖАВИ, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ у зв'язку з нерівномірністю соціально-економічного росту, опинились у скрутному становищі в області демографії. Феномен демографічного вибуху загострив й притаманні цим державам соціально-економічні протиріччя, зігравши роль каталізатора у процесі розробки та реалізації їх демографічної політики. Протидія інтенсивному підвищенню народжуваності стає головним її змістом, перетворившись в об'єктивну суспільну потребу. Особливості нерівномірного економічного розвитку із всією очевидністю проявились у держав Азії, Африки та Латинської Америки. Серед них виділяється група так званих нових індустріальних держав, які показали виключно швидкі темпи соціально-економічного росту /Сінгапур, Малайзія, Південна Корея/, де пройшли кардинальні демографічні зміни у напрямку до раціонального типу репродуктивності населення. Наприклад, дуже скрутна

ситуація у двох мусульманських державах Південної Азії – Бангладеш та Пакистані. Багато з демографічних показників цих держав схожі: народжуваність – 42 і 40%, смертність – 16 та 14%, дитяча смертність – 120 і 115%. Історично усталені традиції, закріплені у релігійних догмах та міцних етнокультурних стереотипах, до цих пір сприяють збереженні) в цих державах активної популяціоністської політики. 307

От найбільш характерні цифри для держав так званого “третього світу”: голодуючі, коли голод постійний і має характер захворювання – 600 млн.чол; кількість людей з очікуваною тривалістю життя менше 60 років – 1 млрд. 700 млн. чол.; населення країн, де діти вмирають частіше, ніж дорослі – 1 млрд.400 млн. чол.; люди, які ніколи не бачили лікаря – 1 млрд.500 млн. чол.; люди, чий життєві потреби залежать від використання дров – 1,5 млрд. чол.; повністю неграмотне доросле населення - 814 млн. У Південній Кореї, на Тайвані та Сінгапурі демографічна політика почала розвиватися вже в першій половині 60-х років, а в решті держав – практично у першій половині 70-х років. Лише чотири держави цього регіону – Бруней, Кампучія, Лаос, М'янма – до цих пір не мають її і не реалізують. Демографічній “безтурботності” цих держав сприяє великий дохід від експорту цінних копалин та нерозвинутість соціальних відносин. В Лаосі, наприклад, ще в 1972 році було сформульовано державну програму демографічних заходів, та однак практичного розвитку вона до цього часу не отримала. Разом з тим, в цьому регіоні існує чотири держави, де проблема надмірного росту народонаселення вже вирішена чи близька до цього – Сінгапур / коефіцієнт сумарної народжуваності у 1987 р. – 1,5/, Сянган – 1,4, Тайвань – 2,3, та Південна Корея – 2,1. Ці держави мають найбільший показник активності в сфері демографічної політики, її результативність була великою вже на початку 60-х років і в результаті за 1972-1982 роки падіння загального коефіцієнту народжуваності склало тут у середньому 34%. Демографічна політика Індонезії головний упор робить на малодітну сім'ю. В результаті вже в першій половині 80-х років почалося різке зниження дітонародження без шкоди для національної економіки, традиціям та культурі. Так, у 1988 р. чисельність населення Індонезії перевищила 17 млн. чол. при валовому національному продукті на душу 500 дол. на рік.

Історичний досвід по регулюванню (у розумінні зниження) дітонароджуваності значний. У цьому плані можна виділити кілька його найбільш поширених тенденцій (форм): – стерилізація (добровільна і вимушена); – економічні санкції; – стимулювання, пільги; – розповсюдження контрацептивів; 308 – зростання якості життя. Показна в цьому зв'язку ситуація в одній з ведучих держав світу, що розвиваються, – Індії, де демографічна політика почала проводитися з 1952 року. Якщо населення Індії в 1947 р. становило 343 млн. чол., то до 1981 р. воно подвоїлось, а в 1990 р. – це 840 млн. чол., щільність населення -256 чол. на квадратний кілометр. У 1975–1977 роках насильницькій стерилізації було піддано значну кількість індійців, головним чином представників менш забезпечених верств населення; тільки за квітень 1976 року – січень 1977 року, за деякими даними, близько 8 млн. чоловік було піддано цій процедурі. Гострота соціально-політичної ситуації, що виникла, призвела до відставки уряду І. Ганді. Нове керівництво проголосило принцип відмови від будь-якого насильства чи примусу при здійсненні політики планування родини. З 1976 році уряд прийняв нову програму під назвою “Національна політика населення”, що також не дала радикальних змін. І в наш час Індія веде демографічну політику, яка поки що не приводить до суттєвих змін на краще, тому що головний наголос в ній робиться на стерилізацію, а це, звичайно, лякає населення своєю необоротністю. В ісламізованих державах для проведення демографічної політики найбільші труднощі являє дуже пригнічене становище жінки, що веде до її обмеження в культурному, економічному та соціальнополітичному відношеннях. Тому ефективність цієї політики в значній мірі залежить від позиції чоловіків, а традиційний ідеал цих держав – багатодітна сім'я. Тільки в державі Туніс можна говорити про помірно-активну демографічну політику, в останніх же ефективність її проведення дуже слабка. Деякі держави /Лівія, Об'єднані Арабські Емірати, Саудівська Аравія/, не зважаючи на гостру проблему перенаселення, майже не роблять спроби проводити демографічну політику. Держави Тропічної Африки є місцем самої найвищої в світі народжуваності. Максимальний приріст населення тут припадає на 90-ті роки ХХ ст., а деяке його зниження очікується лише в перші десятиріччя ХХІ ст. В основі ставлення

народів Африки до дітородіння лежить незмінне уявлення в їх свідомості про те, що кількість дітей – головне багатство та соціальний престиж, а бездітність – хай навіть вимушена – соціальне зло, що підлягає покаранню. 309 Тому для успішного проведення демографічної політики в цьому регіоні повинна вестись широка роз'яснювальна робота. Тропічна Африка набагато відстає в плані усвідомлення власними структурами необхідності ведення засобів по стриманню росту народонаселення. Деяких успіхів в проведенні демографічної політики вдалося досягти лише двом африканським державам, що вирівнюються від інших значною специфікою, – Маврікії та Кенії, навіть при умові, що в останній спостерігається один з найвищих приростів населення. Латинська Америка також має свою специфіку, передусім в плані значної нерівномірності демографічного розвитку. В державах цього регіону відносні показники соціально-економічного розвитку, однак, відсталий характер репродуктивності населення. В деяких державах цієї групи /Пуерто-Ріко, Барбадос, Тобаго/ демографічна політика почала проводитися з 60-х років, а в деяких практично не проводилась і у другій половині 80-х років. Уряд Мексики вперше в 1973 р. почав впроваджувати програму по бажаному зниженню рівня народжуваності, включивши демографічні фактори у всі аспекти політики. Це привело до того, що вже в другій половині 80-х років по ефективності проведення демографічної політики держава вийшла на друге місце серед всієї групи держав Латинської Америки. Якщо у 70-ті роки приріст населення в державі досягав 3,5% у рік, то сьогодні він знизився до 2,1. Мета, що ставлять перед собою мексиканці - довести цей показник до 1% у 2005 році. В 1977 р. у Мексиці було прийнято “Національну програму планування сім'ї”. Суть її в тому, що на кожний шестирічний строк, коли при владі знаходиться черговий уряд, ставляться чіткі завдання по зниженню народжуваності. Наприклад, уряд, що керує державою сьогодні, повинен добитися зниження приросту населення до 1,4%. Дуже цікавий досвід по проблемах народонаселення застосовано у Китаї. Уряд цієї держави веде активну боротьбу за радикальне зниження народжуваності та стабілізацію чисельності населення. В 1979 році була прийнята виключна міра – політика заохочування одnodітних сімей. Розвиток та реалізація демографічної політики

в Китаї проходив три етапи. Перший і другий /відповідно 1956–1958 і 1961–1965 рр. не дали очікуваних результатів в силу рекомендаційного характеру. Третій етап почався в 1970 році. В 1978 р. відповідне положення про планування народжуваності було введено у Конституцію Китаю, що обумовило підготовку радикальних змін у соціально-економічних основах демографічної політики. Дуло введено правило, що на четверту, народжену у китайській сім'ї дитину, батьки не одержують продовольчу картку і така дитина не заноситься у домову книгу, а його мати позбавляється декретних пільг. Після 1987 року починається четвертий етап реалізації політики планування народжуваності у Китаї, котра вперше в історії цієї держави отримала законодавче оформлення. З 1979 р. починається політика одnodітної китайської сім'ї. Але перед Китаєм виникає ще одна проблема. Як свідчать соціологічні дослідження, до 2025 року 40% населення Китаю буде мати більше 65 років, а це вік, коли людини обмежена у своїх продуктивних можливостях і не може давати суспільству більше, ніж воно дає йому. Становлення демографічної політики у державах Східної Європи на протязі післявоєнного періоду, розробка їх принципів, вдосконалення форм та засобів було нерозривно пов'язано з тенденціями народжуваності та їх конкретними соціально-економічними наслідками. На початку 90-х років уряди Болгарії, Угорщини, Румунії, Німеччини оцінювали свій рівень народження дітей у країнах, як дуже низький і намагалися проводити таку політику, котра сприяла б його підвищенню. Уряди ж інших держав / Албанії, Польщі, Чехії та Словаччини/ були задоволені рівнем народжуваності і бачили своїм завданням забезпечення його збереження. Уряд Югославії вважав за доцільне в деяких районах сприяти підвищенню, а в деяких – зниженню рівня народжуваності. Польський уряд традиційно намагався розглядати демографічну політику як складову частину загальної соціальної політики, він активно шукає нові підходи до визначення її мети в умовах радикальних реформ. У Чехії та Словаччині ще в кінці 80-х років урядом було прийнято документи, де пріоритетами визнавалися - створення умов для допомоги матерям, та підвищення самого престижу материнства, допомога у вихованні підростаючого покоління, всебічна підготовка молоді до майбутнього самостійного життя. Таким чином, очевидна

необхідність наукової розробки нової демографічної політики в цих, тепер вже самостійних, незалежних державах. 311 16.3. Сімейна політика – ключова складова демографічної політики держави

СІМ'Я – важливий осередок суспільства, заснований на шлюбі чи кровному родстві, члени якого зв'язані побутом та взаємною відповідальністю. ЕВОЛЮЦІЯ СІМ'Ї – сім'я – продукт довготривалого історичного розвитку суспільства. Ф. Енгельс у роботі “Походження сім'ї, приватної власності та держави” визначає три головні форми шлюбу: “Дикості відповідав груповий шлюб, варварству – парний, цивілізації – моногамія”. Сім'я ХХ сторіччя – моногамна (від “монос” – один, “гамос” – шлюб) при якому кожний чоловік одружений тільки на одній жінці, а жінка заміжня тільки за одним чоловіком. Однак, існує і полігамія, але як виключення. Моногамна сім'я пройшла тривалий шлях розвитку. В 60-ті роки ХХ ст. у багатьох державах створилася нуклеарна сім'я (від лат. “нуклеус” – ядро). Така сім'я сформована тільки із самих необхідних для її утворення членів - чоловіка, жінки, дітей. Нуклеарна сім'я може бути і без дітей, але в ній, як правило, інших родичів не існує. Така сім'я найкращим чином пристосована до сучасного індустріального суспільства. Це обумовлено цілим рядом обставин: а) сім'я у своїй більшості перестала бути продуктивною одиницею; б) члени сім'ї здобули можливість мати різні професії; в) розвиток системи соціального забезпечення, сфери послуг знижують необхідність у літніх людей шукати підтримку у дітей, знижують потребу у близьких стосунках з великою кількістю родичів; г) суспільне виробництво все більше виставляє на перший план особисті заслуги людини, а не сподівання на допомогу родичів. Все це обумовлює доцільність саме нуклеарної сім'ї.

СТРУКТУРА СІМ'Ї – за своєю структурою сім'ї можуть бути авторитарними та демократичними. Авторитарна сім'я характерна суворим, безперечним підпорядкуванням жінки чоловіку, чи чоловіка – жінці і дітей – батькам. Демократична сім'я характерна взаємною повагою членів сім'ї один до одного, розподіленням сімейних ролей відповідно потребам 312 конкретних обставин. В авторитарній сім'ї жінка, або чоловік є монопольним хазяїном. В демократичній є лідер, авторитет.

ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ СІМ'Ї – можна визначити такі закономірності у розвитку сім'ї у ХХІ сторіччі: І в нашій, і в інших країнах сьогодні відбуваються схожі процеси еволюції сім'ї та її місця і ролі в суспільстві. Ця подібність зумовлена переходом посткомуністичних країн від тоталітарних до демократичних форм соціально-політичного устрою, від “закритого” до “відкритого” типу суспільств. Сім'я все більше унезалежнюється від держави і суспільства в цілому. Ставлення держави до сім'ї поступово перестає бути суто споживацьким та інструменталістським. Держава позбавляється функцій контролю і застосування каральних санкцій по відношенню до сімей та їх членів, перш за все підлітків і неповнолітніх. На перший план виступає забезпечення державою сприятливих умов для утворення та існування сімей, особливо молодих, і відображення цих процесів в державній сімейній політиці (відповідному законодавстві та конкретних заходах типу пільгового кредитування, пайової допомоги у будівництві житла, випуску спеціальних груп недорогих товарів для молодих сімей та їх дітей тощо). В західній соціології існує спеціальний напрямок – історична соціологія, яка займається порівняльним аналізом еволюції сім'ї в історичній перспективі. Один з її представників, Дж. Голдторп, вважає, що сім'ю і сімейне життя слід розглядати в динаміці, а не у статиці. Він вирізняє декілька етапів розвитку сім'ї в англосаксонському середовищі: – сім'я у дохристиянському суспільстві (з домінацією парної сім'ї, пізніх шлюбів, великою кількістю самотніх людей); – сім'я в християнському суспільстві (з великим впливом церкви на сімейне життя і шлюб, заборонаю шлюбів між кровними родичами, з добровільним вступом до шлюбу, практичною неможливістю розлучень, заборонаю абортів тощо); – сім'я в індустріальному суспільстві (з початком в кінці ХVІІІ ст. промислового перевороту відбувається перша революція в сімейному житті: зниження віку вступу до шлюбу, збільшення народжуваності, широке розповсюдження жіночої праці, дозвіл розлучень за судовим рішенням і т.ін.). Сучасний етап розвитку західного суспільства приніс другу революцію в сімейному житті, яка не лише докорінним чином змінила сім'ю і сімейні стосунки, але, на думку багатьох дослідників, поставила під сумнів саме існування сім'ї. Це зумовлене цілою

низкою обставин економічного і культурного характеру. Соціологи називають серед них: – зростання економічної незалежності жінок та їх активне включення в трудову діяльність (а це викликає прагнення жінок до більшої самостійності, перегляду традиційної структури сімейних відносин, до змін традиційних функцій сім'ї, рівно прав'я з чоловіками у прийнятті рішень, у контролі над видатками та майном сім'ї тощо. Недарма німецькому філософу Ф. Ніцше належать слова: “Коли чоловік і жінка стануть рівноправними, сім'я загине”); – утворення двох центрів життя – праці і дому (раніше професійна діяльність і домашнє господарство існували в єдності, в межах однієї сім'ї); – еволюція поглядів на сексуальну мораль (або сексуальна революція з послабленням соціального контролю, зростанням анонімності сексуальної поведінки, збереженням секретності позашлюбних зв'язків, діяльністю широкої мережі засобів масової інформації, які проголошують вільне статеве кохання ледве не основним мірилом рівня цивілізованості сучасних мужчин і жінок, зміною загального ставлення суспільства до сексуальної поведінки в бік пом'якшення традиційних уявлень про дозволене і недозволене тощо); – винахід надійних контрацептивних засобів проти запліднення (вперше в історії людства за допомогою таких засобів вдалося відокремити сексуальність від зачаття). Ці та інші причини викликали появу різного роду тенденцій розвитку сучасної сім'ї, які нині широко розповсюджені як у розвинутих західних, так і у посткомуністичних країнах. До них належать: • зростання розлучень (абсолютне і відносне); • зростання кількості неповних сімей і дітей, народжених поза шлюбом; • зменшення середньої тривалості шлюбу; • відтермінування часу вступу до шлюбу; • проживання подружніх пар без оформлення шлюбу; • зменшення розмірів сім'ї і народжуваності дітей з наступним постарінням населення та навіть його депопуляцією; • збільшення кількості одиноких людей, які не беруть шлюб; • зменшення кількості повторних шлюбів тощо.

ФУНКЦІЇ СІМ'Ї. Репродуктивна функція Однією з соціальних функцій сім'ї є дітонародження, чи репродукція населення як один з головних процесів відтворення суспільства. В цьому процесі сім'я виконує головну роль. Дослідники виділяють три типи репродуктивності сім'ї: – багатодітна (п'ять та

більше дітей), – середньодітна (від трьох до п'яти), – малодітна (до двох дітей). Чим характерна ця функція в нашому суспільстві? Намітилась стійка тенденція до малодітного типу відтворення населення, у тому числі в Україні, що було вже зазначено. Наприклад, сьогодні в кожному п'ятому селі в Україні не народилося жодної дитини, бо до того ж і молоді залишилося там дуже мало. Господарсько-економічна функція Вона виявляється у виробничій діяльності сім'ї (власно-трудова діяльність, аренда, фермерське господарство, приготування їжі, придбання продуктів, господарських речей та інш.) Головними моментами, що обумовлюють господарськoeкономічну функцію є: час, витрачений на домашню працю, поділ цієї праці між членами сім'ї та міра використання сім'ями суспільних побутових закладів / пралень, перукарень тощо/. Домашнє господарство завжди вважалось “природним” заняттям тільки жінки. І сьогодні, не зважаючи на великі зміни, котрі відбулися у суспільстві, лєвова доля домашніх турбот лежить на плечах жінки. Так, за даними дослідження бюджету часу, ведення домашнього господарства в робочий час займають у чоловіків в середньому біля 1 години 44 хвилин, у жінки – 3 години 13 хвилин. У вихідний день у чоловіків – 2 години 44 хвилини, у жінок – 6 годин 18 хвилин. Подвійне навантаження, що несе жінка на виробництві та в побуті обмежує її можливості у культурному розвитку, виховній діяльності. В Україні працююча жінка в день має 2 години 16 хвилин вільного часу. 315 Виховна функція сім'ї Виявляється, насамперед, в емоційній формі відношень між батьками та дітьми, в відношеннях любові. Сімейне виховання засновано на прикладі дорослих, в першу чергу батьків. Важливе значення у формуванні соціальної поведінки та установок моралі грає мотивація батьків, що виявляється у ставленні до людей, речей, власної діяльності та інш. Дитина, що отримала у сім'ї правильне виховання, і надалі з великим успіхом буде проводити і свою спеціальну підготовку. Діти, що не придбали у сім'ї трудового досвіду, не можуть отримати і високої кваліфікації, з них виходять погані працівники. Вплив сім'ї на дитину – багатоплановий. Він формує моральні та політичні якості дитини, виховує громадянина. Формує такі риси характеру як чесність, працелюбство, сумлінність та інш. Сімейна політика сьогодні повинна бути направленою на

визначення того, яку сім'ю – однодітну, дводітну, чи трьохдітну вибере собі людина. Сімейна політика повинна яскравіше підкреслювати бажаність другого, третього і т.д. новонародженого. Це повинно виявлятися: – в підвищенні престижу сімейних відносин в суспільній свідомості; – у рості престижу сім'ї, що повинно знайти своє відображення і в державних документах. Сьогодні створені комісії по сім'ї при парламентах держав; – в складанні особливого напрямку соціальної політики, завдання якої полягає в підтримці, укріпленні інституту сім'ї та шлюбу; – у сфері практичної діяльності - у розширенні допомоги сім'ям – економічної, правової та інш.

Демографічна ситуація в сучасній Україні та її вплив на політичні відносини

СИТУАЦІЯ – за чисельністю населення Україна займає 5 місце в Європі після Німеччини, Італії, Великобританії та Франції. Водночас впродовж останніх 30 років середньорічні темпи приросту населення в державі систематично скорочувались.

Водночас впродовж останніх 30 років середньорічні темпи приросту населення в державі систематично скорочувались. Якщо в 1959–1969 рр. приріст населення становив 478 тис. чол. на рік, то в 1970–1979 рр. – 292 тис. чол. , а в 1979–1990 – 195 тис. чол.

Починаючи з 1991 року спостерігається процес природного скорочення населення. Лише з 1996 по 2008 рік наявне населення України зменшилося з 51,3 млн. до 46,4 млн. осіб.

Станом на 1 січня 2009 року в Україні проживало 46, 1 млн. осіб, з них 24,8 – жінки, 21,2 – чоловіки. За віковим складом 15,2% становлять особи, молодші за працездатний вік (чоловіки – 16-59 років, жінки – 16- 54 років включно), 60,6% – працездатного віку та 24,2% – старші за працездатний вік.

Кількість населення в розрізі регіонів України виглядає так:

Україна відрізняється досить високою щільністю населення. В цілому по державі вона становила 76 осіб на квадратний кілометр, на Чернігівщині цей показник найнижчий – 39, а в Донецькій області найвищий – 183. Співвідношення міського і сільського населення в Україні становить 68,5% до 31,5%.

ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ ПРИРОДНИХ ЗМІН НАСЕЛЕННЯ – статистичні порівняння з іншими країнами свідчать, що за основними показниками природних змін населення — народжуваності, смертності, природного приросту – Україна стоїть не тільки після країн Заходу, але й республік колишнього СРСР. За рівнем народжуваності (9,6%) вона посідає передостаннє місце серед них та країн Європи, за смертністю населення (15,4%) – друге місце серед країн континенту, за рівнем дитячої смертності (14,4 дитини на 1000 новонароджених) її показники входять у першу сумну десятку показників для європейських країн, за очікуваною тривалістю життя (67 років) – 109 місце у світі, коли ще у 1994 році посідала 87.

Частка осіб похилого віку в Україні становить понад 20%, а в селах – понад 33%. Відсоток осіб непрацездатного віку, що збільшується, зростання безробіття вимагають уваги до системи захисту населення, прогресу в області охорони здоров'я і т. п. Утім, необхідні соціальні програми в останнє десятиліття не отримували належної підтримки.

Вже протягом 20 років в Україні забезпечується лише проста репродукція населення, особливо у місті, де середня цифра народжуваних дітей на одну сім'ю становить 1,2-1,9 дитини, при потребі 2,2.

Низька народжуваність обумовлена насамперед:

а) високим рівнем зайнятості жінок суспільною працею;

б) відставанням у розвитку соціальної інфраструктури;

в) падінням життєвого рівня;

Цікаво, що кількість шлюбів і розлучень в Україні залишається практично незмінною впродовж багатьох років. У 2008 році в розрахунку на 1000 жителів країни було зареєстровано 7 шлюбів і 3,6 розлучення (у 1990 році – відповідно 9,3 і 3,7, у 2005 році – 7,1 і 3,9, у 2007 році – 9 і 3,8).

Головною причиною природного скорочення населення в Україні залишається невинне падіння народжуваності: з 13,3% у 1998 році до 7,8% у 1999 році. При цьому смертність немовлят становить 12,6%, при світовому еталоні – 8%. Перед нами негативний приклад демографічного регулювання. Відомо, що немало країн горді довголіттям своїх громадян (до слова, категорія людей, старших 50 років, становить нині 17% населення світу - понад 1 млрд. чоловік). В Україні людей похилого віку понад 25%. Але більшість людей похилого віку страждає тими чи іншими хронічними недугами. За даними ВОЗ, середній рівень хронічної захворюваності людей, старших 60 років, становить близько 80%.

СТАН ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ – постійне спостереження за показниками здоров'я населення України свідчить про його постійне погіршення. Кількість вперше встановлених випадків захворювань у 2008 році становила понад 70 тис. у розрахунку на 100 тис. населення і, порівняно із минулими роками, демонструє тенденцію до зростання. Найчастіше реєструються хвороби органів дихання, системи кровообігу, травми, отруєння. Дедалі більшого розповсюдження набувають стани та хвороби, що зумовлені вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ). Впродовж 2008 року кількість ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД, що перебували на обліку в медичних закладах, збільшилася на 10 тис. або на 12,2% і склала на початок 2009 року 91,8 тис. осіб.

І світовий, і український досвід свідчить, що з погляду еволюційної екології людини якість людей за критеріями здоров'я дуже низька і продовжує знижуватися. Людство стає все залежнішим від медичної допомоги і застосування, по суті, протиприродних засобів підтримання і продовження життя, які, на жаль, не в змозі зменшити загальну захворюваність людей. І, певно, недалеко від істини ті автори, які стверджують, “що ми, *Homo sapiens*, – хворий вид і потребуємо тотальної диспансеризації”.

ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ.

Перший з них пов'язаний зі стратегією планування, у рамках якої з різним ступенем жорсткості регулюються кількісні показники дітонароджуваності (приклад Китаю, Індії). Його ефективність очевидна, однак, це суперечить основним нормам демократичної держави, правам людини, волі її вибору.

Другий шлях виходить із уявлень, згідно з якими економічне зростання автоматично приведе до зниження демографічних показників, як це притаманне розвинутому світу. На жаль, цей варіант не може бути прийнятий через його довготривалість і, особливо, через його неекологічність. Адже існуючий індустріальний тип виробництва є ресурсовитратним і екологоруйнівним. Якщо його візьмуть на озброєння слаборозвинуті країни і спробують досягти існуючого нині рівня виробництва і статків в індустріальне розвинутих країнах, то киснева оболонка планети, не кажучи вже про вичерпність ресурсів, буде спалена за наступні півстоліття.

Третій шлях конкретизує попередній: розвинутий світ повинен сприяти економічному прогресу “третього світу” через розповсюдження і запровадження нових ресурсо- і енергоємних, біосумісних технологій. Шлях цей досить прогресивний, але поки що дорогий для втілення.

На початок ХХІ тисячоліття стало зрозумілим, людство не може розраховувати на автоматичну регуляцію світових демографічних процесів. Чекання демографічної стабільності “природним шляхом” загрожує безпеці цивілізації